

Israël in Europa¹

Israël blijft een raadsel de eeuwen door, voor het christelijk geloof is het verzegeld als een geheim, maar de volkeren van Europa zijn ver zelfs van een eerst vermoeden van dit geheim. Voor hen blijft het raadsel, en als dit nog te diep geschat is – er blijft een enigma, een *chiffre* voor een ondoordringbaar duister, een theoretisch *non-liquet*.²

Toch is er na *Auschwitz* (dat hier sta voor het totaal van gruwelen die alle verbeelding te boven gaan, die zonder voorbeeld of parallel zijn in de geschiedenis, die een keer hebben gebracht bij de weldenkenden in Europa) iets *wezenlijks verschoven* in dat enigma. Men zou kunnen zeggen dat het niet meer een theoretische verlegenheid maar veeléér een raadsel is, dat knaagt aan het geweten van duizenden. Vandaar de *goodwill*, de gretigheid waarmee verhaal en beeld en beschouwing over het uniek-satanische gebeuren worden verslonden. *De laatste der rechtvaardigen* van André Schwarz-Bart, *Wenn nur der Sperber nicht kommt* van Maria Mathi, het epos *Exodus* van Leon Uris en vele andere, even aangrijpende uitingen, zijn bestsellers geworden over heel Europa. En nu wordt, dunkt mij, in deze bewustwording openbaar dat de mensen van onze tijd, de ouderen (helaas) nog iets méér dan de jongeren, op de baan van geheim naar raadsel en van raadsel naar enigma, in omgekeerde richting teruggeschoven worden. Israël wordt ontdekt als de representant van de mens, onze antropologie wordt gemeten, gaandeweg gemodelleerd naar het mensbeeld van de nomadische, opgejaagde, niet-welkome jood, tegen wie van nature de machten samenspannen. Een nieuw eigensoortig besef van prijsgegeven te zijn, van achtergelaten te zijn in een volstrekt onbetrouwbare wereld vervult ons.

Een uiting van deze solidariteit is te vinden in het wijd verspreide, irrationele *nonconformisme*... als ideaal, en een verschijnsel als wat men wat dwaas “filosemitisme” noemt, is daarvan de exponent. Daar spreekt een verdrongen schuldbesef in mee als een drang achteraf iets goed te maken, ook als men de wegen niet vindt. Wezenlijk is het echter een ontdekking van het raadsel dat ons aangaat, dat wij zelf onszelf zijn geworden. Ligt het in de natuur van de mens (althans van de Europese mens) zó door één haat zich te laten overweldigen? Ligt het anderzijds in onze natuur zoveel te lijden, zoveel te doorstaan? De identificatie kan zowel die van de beul met het slachtoffer zijn als die van het slachtoffer met de beul. Vroeger hebben we dat niet gekend, omdat we Israël als theoretisch enigma namen, nu is het ons een existentieel raadsel geworden. Intussen worden we op de baan van Europa teruggeschoven, als het raadsel zich verheft en verheft tot *geheim*. Dan staan we weer bij Paulus, Romeinen 9-11. Niet omdat we christenen zijn en het Nieuwe Testament lezen, maar met innerlijke, bovenpersoonlijke noodwendigheid worden we op het geheim gedrongen in onze bewustwording van de menselijke situatie.

Er zijn ook vele redenen te noemen waarom het daartoe kwam. Men zou het op het eerste gezicht niet denken dat één van de redenen *hierin* ligt dat juist in deze tijd Israël naar zijn identiteit zoekt. Wat eigenlijk een jood is, weet men ook in de staat Israël niet meer! En men is er verlegen mee iets te zeggen dat voor hemzelf geldig en voor anderen overtuigend zou zijn. Dit schijnt een impasse ook voor het “gesprek met Israël”. Toch licht hier een geheim

---

¹ Verschenen in *In de Waagschaal* 21 (1965-1966) nr. 11, 208-209.

² Latijn (juridisch): onduidelijk.

op, namelijk dat het bijzondere van Israël niet in zijn deugden en kwaliteiten, niet in zijn belijdenis of levenshouding (men kan als jood evengoed atheïst of theosoof zijn), maar in de objectieve orde van Gods voornemen en verkiezing, van Zijn genade en oordeel, van Zijn doel en van de “tijden die Hij in Zijn eigen hand gesteld heeft” (Hand. 1: 7). We kunnen zeggen dat we daarin niet geloven, toch doen wij het impliciet als we van het enigma naar het raadsel, en van het raadsel naar het geheim worden gedrongen. Wie zou instaan voor de identiteit van het zelf en de authenticiteit van zijn leven, als hijzelf daaraan twijfelt of opgehouden heeft daarnaar te vragen? Wie zou de hoop in zich kunnen onderhouden, als hij zijn oorsprong vergeten heeft. *Die oorsprong zelf staat borg voor de identiteit* die wankelt en voor de authenticiteit die vervloeit, en ook voor de hoop die vastliep in een situatie die uitzichtloos is gemeten aan de pretentie die de mens voert? Het geheim is de *verzegeling van Israël tot op de eindtijd*. Ons met dat geheim te identificeren zou wel eens onze eigen redding uit de algemene vertwijfeling kunnen zijn. En dat, naarmate ons eigen geloof in onze identiteit wankelt. En dat in verband met het moderne bewustzijn van prijsgegeven te zijn aan de machten, die ons als mens zouden liquideren, als ze er de tijd voor kregen. “Maar om der wille van de uitverkorenen worden die dagen verkort” (Mt. 24: 22).

Israël in Europa! Israël onder de gojim! Israël als representant van de mensheid! Wij met Israël zoekende naar onze eigen identiteit, voortgestuwd door de reeks van onze gestalten en schijngestalten, zodat ook de engelen en aartsengelen ons niet herkennen als de geroepenen die wij waren, wij met Israël verzegeld onder het geheim van het objectief oordeel van God in een toekomst waarin Hijzelf voor ons intreden moet, om ons, ondanks alle zelfvervreemding, te erkennen als wat wij voor *Hém* zijn en voor Hem in zijn wetenschap altijd waren.

Maar schijnt dat niet een verbalisme van de slechte soort – zodra we ons Auschwitz herinneren? En dat niet zozeer om wat de duivelen en barbaren deden, als om wat Jahwe daar *niet* deed? Is de wortel van het zoeken van de jood naar zijn eigen identiteit niet dáárin gelegen dat hij *daar* van de wortelen van zijn Godskennis werd afgesneden? En is ook daarin niet een gelijkenis met ons?, met de volken, met Europa (of althans met gekwalificeerde minderheden onder de volken), dat zij *hier* nooit overheen komen, dat velen daarvan, zo lang ze leven, nog heel vaak zullen wakker liggen en in de dag, in de arbeid gedurig de geestdrift en de vreugde zullen missen. Misschien moeten wij die minderheden nog reduceren tot enkelingen, niet ongelijk aan de “laatste rechtvaardigen”, die aan de totale Godsverduistering dreigen ten onder te gaan.

Het enigma is koud en irriterend, het raadsel is heet en verzegend, het geheim is warm en stil en oneindig *überlegen*. Aan het geheim zou bij ons moeten beantwoorden een áfzien van religieuze en morele pretenties en de vrijheid ook onze eigen identiteit God toe te vertrouwen (gelijk wij het ook in de persoonlijke dood moeten doen). Wie echter over het enigma van Israël en Israëls lot *redeneert* en wie aan het raadsel van Israël (in het brandpunt: Auschwitz) *lijdt*, die moet wel tot het omgekeerde van deze overgave vervallen. Hij *vlucht* voor God! Hij raakt bezeten en kent geen rede: zo weinig dat het hem niets uitmaakt zelfs in de godgeleerdheid zonder God uit te komen. Zou dat niet ook tot de typische drama's van onze tijd behoren: het uitwijken voor de “Godsgedachte”. Laat ons toch niet zo oppervlakkig zijn hier allereerst te denken aan de natuurwetenschap en de techniek (zelfs al zou men aan hun verdraaide toepassing denken). Men ontwijkt God ná

“Auschwitz” (deze huiveringwekkende naam werd *pars pro toto* genomen). Het zal voor lange tijd ons trauma blijven, voor zover we niet in de natuurlijke religie hangen, maar aan de God van Israël. De natuurlijke religie wordt misschien of zeker afgebroken door de natuurwetenschap, maar het *geloof* wordt aangevochten niet door de fysica maar... door “Auschwitz”. Dat kan zo ver gaan dat ook de christen naar zijn identiteit moet zoeken in de werveling van de vreemde machten, in de vervreemding van een (on)mogelijk en (on)denkbaar “huis”. Is het niet merkwaardig dat wij de mond vol hebben (en *moeten* hebben) van een “bewoonbare wereld” en van “communicatie” alsof wij ons, ook als gesettelden... nomaden weten en bedreigd zoals Israël zich de eeuwen door in Europa bedreigd wist.

Hoe kan het anders dan dat de titel: “*The Face of God after Auschwitz*” ons treft. We vinden die titel op een vrij lijvig geschrift van rabbi dr. Ignaz Maybaum (Londen).³ Het schokt ons en fascineert ons. Is het Aangezicht van God dan verduisterd geweest? Of is dat dierbare beeld eigenlijk altijd *leeg* geweest? Of is er een nieuw gelaat, een nieuwe openbaring, na deze *choerban* (verwoesting), Israël nu toegewend, waarvan het een totaal ándere werkelijkheid mag aflezen? En wij met hen? We stellen ons voor over het boek van dr. Maybaum in het licht van deze vragen een weinig uit te weiden.

Het Godsgelaat⁴

In de nood niet te verstarren in de geestelijke dood of zich leeg te razen in vertwijfeling (die een gedurig sterven is), maar stand te houden in een nieuw geloof, dat zal het *voorrecht* van Israël zijn of van de “rest van Israël”. Ook bij déze *choerban*, ook bij deze verwoesting? Ja, dat moet de strekking zijn van de titel: het aangezicht Gods ná Auschwitz. Maar nu is het opvallend dat in dit boek geen sprake is van wat wij de vorige keer veronderstelden: de verborgenheid Gods en de aanvechting van het geloof onder dit gebeuren. Het blijkt dat bij Maybaum het “Aangezicht” symbolisch staat voor het geïntenteerde voorwerp van de beschouwing van de vrome, en het “Godsgelaat” ondergaat dan ook nauwelijks verandering door de ervaring, het is gelijk aan de joodse *geloofsbeschouwing*. We moeten, dacht ik, daarover ons niet verwonderen, is het niet het vaste punt dat in de academische wetenschap van de godsdienst algemeen en vanzelfsprekend geworden is? We kunnen niet over God spreken, maar enkel over de Godsgedachte. Natuurlijk komt daar geen nood en aanvechting van het hart aan te pas. Al het existentiële is in de beschouwing uitgefilterd. Dat kan methodisch niet anders: het is de opdracht van de wetenschap. Voor zover er in het

---

³ Ignaz Maybaum: *The Face of God after Auschwitz*. Amsterdam: Polak & Van Gennep Ltd. 1965. Maybaum (1897-1976), geboren in Wenen, vluchtte voor de nazi's naar Engeland en werd rabbijn in Londen. Dit spraakmakende boek werd in Amsterdam voor het eerst uitgegeven. In zijn ‘Introduction’ schrijft Maybaum dat hij vooral is beïnvloed door *Der Stern der Erlösung* van Franz Rosenzweig. Hij voegt daaraan toe (17): “I gratefully acknowledge the help which I had by reading Kornelis Heiko Miskotte’s (Holland) references to Franz Rosenzweig. I refer to Miskotte’s book which in the German translation has the title *Wenn die Götter schweigen*, Chr. Kaiser Verlag, München 1963.”

⁴ Verschenen in *In de Waagschaal* 21 (1965-1966) nr. 12, 228-230.

leven (zónder die wetenschappelijke methodiek) door tallozen precies zo gesproken wordt, merken wij eerst pijnlijk de *vervreemding van het Aangezicht* (ver vóór Auschwitz). In die sfeer van de beschouwelijkheid houdt dit boek ons niet gehéél vast, want er is sprake van betere dingen, al in de preken, die de eerste afdeling vormen. Doch daarop slaat de titel niet of nauwelijks. Het is wonderlijk om zich in te leven en te vatten dat de titel bedoelt: in de toekomst hopen wij dat onze Godsbeschouwing door velen zal worden gedeeld. Dan zal Auschwitz niet meer mogelijk zijn, want die gruwel was het *regelrecht* gevolg van een andere Godsbeschouwing, namelijk die van het *christelijk geloof*. Als dat zou verdwijnen uit de hoofden en harten van de mensen, ten minste in zijn “middeleeuwse vormen”, dan... Allicht zijn we wat ontнуuchterd, als we van het “Aangezicht” teruggeleid worden tot het “Godsgelaat” en de -beschouwing en ten slotte naar een fervente kritiek, niet alleen op de christenheid, ook niet alleen op de christelijke dogmatiek, maar op het christelijk geloof zelf, dat immers... Hitler en zijn gezellen heeft voortgebracht. Laat ons, bid ik u, trachten te begrijpen hoe een jood zo reageren kan, worstelend om de innerlijke eer, om zijn zelfbewustzijn te bewaren, om zijn identiteit te hervinden. Laat ons dit boek vooral lezen als een pastoraal boek naar binnen, om de resten van de Europese jodenheid te troosten en te bemoedigen. Ook de polemieken (met veel onbegrip gemengd) overal aanwezig, moeten we zo horen om de betekenis van dit boek in zijn totaliteit te beseffen.

Toch blijven we dan met het enigzame van de nu recht verstane titel zitten en we vragen ons af: wat is er gaande? Is dit de reactie van Israëls vromen? Is ze zo altijd geweest? Heeft Israël zijn lot in vroegere vervolgingstijden ook zo verklaard? Heeft het geen vraag als die van de Ezra-apocalyps gekend over de verborgenheid van Gods Aangezicht (dat is: van zijn persoonlijke, juist op Israël gerichte tegenwoordigheid)? Is het nooit opstandig geweest tegen God, heeft het de geweldige verwijten van *Job* nooit gekend? Heeft althans de “rest” of een enkeling uit de rest geen blijk gegeven te lijden aan dit raadsel? Hebben werkelijk de rabbijnen, als ze de opstand van Job als eigenlijk onjoods meenden te moeten verstaan, het diepste gevoel van Israël vertolkt? Het is waar, er zijn in Israël atheïsten in menigte en men kan onderstellen dat zij de kalme zonen zijn van introvert-opstandige vaders, die wél de vragen van Job hebben gesteld. Maar ze tellen in het orthodoxe oordeel niet mee en in het liberale evenmin. Maybaum is een typische liberale rabbijn, en toch (of juist daarom) is voor hem de vraag naar Gods Aangezicht eigenlijk nergens urgent. De vragen van Job hebben ook in de nieuwere joodse godsdienstfilosofie geen functie, noch bij Cohen, noch bij Rosenzweig. Wat moeten we ervan denken? Zoveel is zeker dat, naarmate de vraag naar God en Zijn gerechtigheid, naar Zijn zwijgen en weigeren-van-rekenschap verdrongen wordt of althans verzwegen, de vraag naar de *schuld* op de voorgrond treedt. Het zal u duidelijk zijn dat wij wel de laatsten zijn wie het zou toekomen die te beamen en ons over dit inzicht en deze belijdenis te verheugen. Het is geheel en al Israëls eigen kennis waarvan wij horen, en die wij met beschaming horen. In dit verband gaat het alleen om het feit dat Israël vroeger de bron van zijn lijden ook in vervolgingstijd, om God niet te belasten met enige schuld, gezocht heeft bij *zichzelf*. Schoeps stelt het heel kras: “het is het steeds volgehouden axioma van het joodse geschiedenisbewustzijn dat het lijden van de *Galoet* (de verstrooiing) een gevolg is van de zonden van Israël en daarom een verheven uitdrukking van Gods straffende gerechtigheid.” Wij huiveren, maar een diep joods denker horen wij het zeggen en hij

verwijst naar vele getuigen (*Jüdisch-christliches Religionsgespräch aus 19 Jahrhunderten*, 1950).

Wij kunnen de consequenties van dit schuldbesef in al hun radicaliteit niet volgen, bijvoorbeeld wat er in de Midrasj staat: als gij, Edom (Rome), ziet dat uw broeder Israël het juk der Thora van zich werpt, *laat het lot der vervolging over hem komen en heers over hem*” (Bereschit rabba fol. 67). Dat wil toch zeggen: al die verschrikkingen zijn geen *Schicksal*, die vervolgers doen onrecht en toch zijn ze voor God de helpers van Zijn toorn en daarin voor Hem gerechtvaardigd. En zo worden wij plotseling weer gesteld voor die terugweg door de geschiedenis, waar we over spraken: van het enigma naar het duister raadsel en vandaar naar de vaste harde *knoop van het geheim*, niet te ontwarren. Wanneer het biddend gezegd wordt door het slachtoffer zelf, klinkt het ons geheimzinnig helder, helder voor zover de biddende zich verheft tot zijn eigen identiteit. Want hij wordt zichzelf als hij de Ander ontlast.

Maar onze auteur schijnt deze verknoping en verinnerlijking in de martelgang van Israël niet te kennen. Nergens is bij hem sprake van de schuld van de geslachten, van de vaderen, terwijl de profeten van eertijds bijna van niets anders spraken, voor zover ze over de mens spraken. Maar niet alleen de profeten, ook de Talmoed, zij het uiteraard meer beschouwelijk dan appellerend, vat het collectief lot en leed als collectieve straf Gods. Traktat Sabbath somt verschillende antwoorden op tot verklaring van de *aard der schuld* (Fol. 119b). Het zijn: ontheiliging van de Sabbat, afschaffing van het Sjema-gebed, verwaarlozing van het onderricht aan het nakroost, verval van de schaamte, gelijkstelling van klein en groot (die van priester en volk). Men durfde (zeggen de rabbijnen) elkaar niet te vermanen, men verachtte de Schriftgeleerden (en “wie een schriftgeleerde geen eer geven wil, voor diens wonde bestaat geen genezing meer”). De rij van zonden wordt gesloten met: het ontbreken van mannen die trouw zijn in de dienst van God (geen “geloofshelden”, maar eenvoudig die het recht betrachten, verwezen wordt hier naar Jer. 5: 1). *Dáárom* viel Jeruzalem, *daarom* kwamen we in de grote ballingschap, *daarom* werd de heilige stad door Titus en zijn legioenen verwoest, *daarom* is de *Galoet* een wereld van leed, *daarom* lijdt Israël aan God, krachtens het Verbond.

Men hoorde nog wel zulke stemmen uit de orthodoxie: vanwege de *algemene afval* is Hitler over ons gekomen! Maar zulk een kracht van overtuiging (als dat uit de commentaar op Genesis 27: 40), die huiveringwekkende overgave aan het Recht van God, dat in het Lot van Israël zich doorzet, die sterft uit. En niets is begrijpelijker voor ons, moderne mensen, die het andere, verstorvene reeds nauwelijks konden begrijpen. Maar toch is dat *orthodoxe*, dat is: die stem van de wetsgetrouwheid, dat opkomen voor de rechtmatigheid van het gericht, dit buigen voor de verschrikkelijke majesteit van God méér in overeenstemming met de Schrift, meer in overeenstemming met de uitzonderlijke plaats van Israël, met zijn verkiezing. Wijd en zijd is er nu geen gehoor meer voor die oude stemmen van de profeten en de wijzen. Zoals de vragen van Job, de opstandige, bij Maybaum niet meer naklinken, zo vindt dit verterend schuldbesef bij hem geen echo. Natuurlijk, zal men zeggen, het betreft hier immers een liberale jood. Dat is niet onjuist, maar het verklaart niet de vanzelfsprekendheid van dit zwijgen over de diepten van Job en de visioenen van de onheilsprofeten. Ik moet vaak denken: Auschwitz lag niet meer op het vlak van de geschiedenis, er zijn geen categorieën om het als een verschijnsel van een bepaalde aard een plaats te geven. Er zijn

geen ethische maten om het te meten, er is geen redelijk mensbeeld waaruit het verstaan kan worden – onze verontwaardiging en verwarring helpt zich met: *duivels, apocalyptisch, oppersadisme, totale onderwereld*. Al die hese kreten drukken juist uit dat we het niet kunnen aanvaarden als een deel van de geschiedenis, van de menselijke geschiedenis, die veel onmenselijks vertoont, omdat voor ons besef hier de kwantitatieve vermeerdering van onmenselijkheid met een sprong in het kwalitatief-andere is omgeslagen. En het is ons gruwelijk te denken dat juist dan en juist daar waar we uit de geschiedenis uitgeslingerd worden, we God zouden ontmoeten. Het is ons ook gruwelijk te denken dat Israël, juist waar het heel de verklaring van zijn lijden zocht in de eigen schuld (de uitzonderlijke schuld van de uitverkorene) zich van *God* gesteld heeft. Wat moeten wij ermee, met dit Masker? Daarom is het ons eigenlijk zo welkom als ook de moderne jood dit ontwijkt, doordat hij noch de Jobsvraag stelt noch van een mogelijke schuld wil weten. Want wij menen mét hem dat de gigantische proporties van deze “*choerban*” de vooronderstellingen van onze religieuze en morele kennis hebben opgeheven en dat het *geloofsoordeel een eenzame actie* is geworden, die te meer eenzaam maakt wie haar stelt. Hoe het zij, waar de verwijten van Job zwijgen en ook de zelfverwijten, die men nog bij de oude en jonge orthodoxen hoorde inzake de vervolgingen, niet meer authentiek schijnen, blijft het liberale jodendom als representant van de verlegenheid. Het blijft dit echter in een benarde positie namelijk die van het gevaar God voor te stellen als de exponent van het joodse zijn en wezen, denken en leven, en daarmee als toekomstige prooi van de een of andere projectieleer. Dit zijn de overwegingen over het “godsgelaat”, die bij ons opkwamen bij de lectuur van Ignaz Maybaum: *The face of God after Auschwitz*. Wij zoeken nu verder naar de positieve implicaties die ons allen aangaan, want wij belijden de God van Israël en zijn daardoor mede verwickeld in de raadselen en kunnen nooit ophouden te trekken aan de knoop van het geheim. “Die Juden sind das einzige Volk, das fortexistieren musz, so gewisz Gott *Gott* ist, so gewisz das, was er laut der Botschaft der Bibel gesagt und getan hat, keine Laune und kein Scherz, sondern ewiger Ernst war, das Thema alles kreatürlischen Geschehens zu allen Zeiten” (Barth *KD III*, S 147)⁵.

Het liberale Jodendom⁶

In een vorige beschouwing vroegen we ons af: 1) hoe het komt dat de opstandigheid en de klacht van Job nauwelijks een plaats heeft in het joodse ervaren van Gods verborgenheid? 2) waarom de zelfbeschuldiging van Israël, die bij vervolgingen in de *galoet* vroeger telkens opkwam om vooral God te ontlasten, al minder gehoord werd? 3) vroegen we ons af wat nu potentieel door het geloofsbewustzijn als concretie van het schuldbesef, collectief en individueel, zou kunnen worden aangewezen? De onderstelling dat Maybaum, als liberale jood, niet in staat is of niet gewend is bij deze vragen stil te staan, hebben wij afgewezen omdat ver vóór Mendelssohn en de joodse “*Aufklärung*” wij hetzelfde of een soortgelijk zwijgen ontmoeten. De tendens het Aangezicht niet in de onmiddellijkheid van hetzij

---

⁵ Moet zijn: *KD III/3*, 247.

⁶ Verschenen in *In de Waagschaal* 21 (1965-1966) nr. 13, 248-249.

toegenegen, hetzij afgewende tegenwoordigheid van God te verstaan, is al zo oud als de verheffing van de Wet boven de profeten, en van de geboden boven de theofanieën binnen de Wet zelf. In plaats van de zelfbeschuldiging in het lijden was reeds lang (bijvoorbeeld bij Jehuda Halevi) de opvatting getreden dat Israël zelf de knecht van God was, die de zonde en het leed van de *gojim* plaatsvervangend droeg. En in plaats van het schuldbesef als een zelfverwijt over de bondsbreuk, de ontrouw aan God, die hen verkoren had, was reeds lang een formalisme oppermachtig geworden dat in het meten van wetsgetrouwheid, waarbij “rekkelijken” en “preciezen” in spitse onderscheidingen met elkander wedijveren, de rechte wegen van de gehoorzaamheid afbakende.

In het algemeen moet men bij de joden “orthodox” en “liberaal” vooral niet begrijpen als die van rechtzinnigen en vrijzinnigen in de christenheid. Er is immers geen dogma. Als Maimonides iets dat erop lijkt in zijn dertien thesen gaat opstellen, komt er iets te voorschijn dat aan het Oude Testament gemeten te bleek, te algemeen, te onsamenhangend is. Nee, de scheiding of onderscheiding ligt in de rechte praktijk, in een striktere of vrijere opvatting van wat de rabbijnse explicatie van de wetgevende partijen van de Thora aan de kinderen van Israël als bindend aanwijst en voorhoudt om te *doen*. Vergelijk wat de kerk “ons voorhoudt om te geloven”, hetgeen óók een wet is en eigenlijk een onmogelijker binding van geweten, denken en leven. Zo verstande orthodoxie is gevaarlijker voor de geestelijke vrijheid dan een zo verstande orthopraxie. Intussen, daarmee is het liberale jodendom toch niet voldoende getypeerd, want 1) of men meer of minder strikt de geboden doet, de levensstucht aanvaardt en de stijl van het joodse leven in stand houdt – dat alles is zowel voor het klassieke als voor het liberale jodendom slechts een wijze om in het concrete leven een teken op te richten van de trouw aan God, 2) de doorbraak tot vrijere opvatting gaf in het liberalisme ruimte zich in termen van algemene verstaanbaarheid rekenschap te geven van wat het jodendom *is* (of wat het joodse zelfbewustzijn impliceert). Men kan zeggen dat sindsdien voor het eerst (sinds de middeleeuwen) een joodse filosofie en theologie is opgekomen, een bezinning op de kern van het geloof, de eigensoortige levenshouding, de wereld- en geschiedenisbeschouwing, ook een duiding van het eigen lot, en vooral een ontvouwing van de eigen verdiensten voor de algemene emancipatie van de volkeren, met name van Europa. Door de liberale richting in haar geschiedenisfilosofie is, banaal gezegd, de joodse bijdrage aan de cultuur pas interessant geworden voor anderen.

Dat geldt met name voor de christenheid, vooral sedert het Oude Testament door de joden in zijn eigen structuur werd herontdekt, hoe het een eigen stem heeft, die dreigde verstikt te worden onder het bewind van de wetsinterpretatie. En ten slotte heeft het liberale jodendom al die mogelijkheden die reeds in de historie zijn opgetreden en door het vigerend rabbinaat door de bank reeds als afwijkingen werden afgewezen, naar hun strekking weten te integreren, zo het messianisme en chiasme van Isaïc Lurja,⁷ zo de speculaties van de Kabbala, zo de verhalende levensleer van het Chassidisme, zo (met mate) de levensdaad van het Zionisme. Al deze momenten maken het liberale jodendom tot de aangewezen gesprekspartner voor de kerk, voor christenen die luisteren willen en kunnen om zo pionier, padvinder, bruggenbouwer te kunnen worden naar de éne Gemeente.

---

⁷ Rabbijn Isaac Luria (1534-1572), mysticus en ‘vader’ van de moderne Kabbala.

In Ignaz Maybaum ontmoeten wij een principiële-liberale, begaafde en open vertegenwoordiger van het jodendom. Hij onderneemt het te schrijven over Gods Aangezicht na Auschwitz. Over die titel hebben we vragen gesteld, om tot de zaak te komen. Nu wij enigszins hebben gevat wat liberaal jodendom is, verstaan we onze eigen bevreemding beter. 1) Er klonk geen Jobsvraag, omdat de *onmiddellijkheid* van het verbond in de belofte van God niet in het geding is, waar men aan het verbondsmatige zo weinig objectiviteit geeft dat het schijnt dat men eerder met Israël's zelfbewustzijn wordt geconfronteerd. 2) Er is geen zelfbewustzijn voor het zoeken naar de eigen schuld, omdat de schuld geheel gelegd wordt op de christenen en niet slechts naar de in Gods Voorzienigheid toegelaten daden van deze onmensen, maar naar de *impetus* van dit hun eigensoortig, Israël-vreemd geloof dat van de wortel af verkeerd denkt, gelijk reeds de apostelen zelf met zulk fout denken fataal zijn belast. 3) Er is geen dringende reden te zoeken naar concrete (collectieve of individuele) schuld in de hele tragedie, omdat (juist naar liberale opvatting) de wet zélf zulk een concretie mist. Ik zei al dat het liberale op de drie genoemde punten niet zozeer afwijkt van het "orthodoxe" jodendom als men zou denken, want dit alles hangt met grondtrekken van het leven en denken in de Verstrooiing samen, dat deze afwijzende overwegingen ook reeds in de middeleeuwen latent aanwezig waren. Toch, om enigszins zuiver te gaan, moet ik iets zeggen over de reactie van orthodoxen op Maybaums boek, omdat dit meer reliëf geeft aan de interne verhoudingen binnen het jodendom.

In het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*⁸ (30 juli 1965) wordt het boek van Ignaz Maybaum geprezen omdat het actueel is en sterk aansprekend, het sterkst in de afbakening van het jodendom als puur-monotheïstisch tegenover de drie-eenheidsidee van het Christendom, als een liefderijke God verkondigend, namelijk de God die Israël's offerande ten slotte niet eiste, tegenover de God die Jezus' zelfofferande eiste enzovoort (dit zijn de steeds weerkerende thema's van de controverse van de middeleeuwen tot heden). Maar meer wordt de auteur geprezen om de typering van de joodse mens en de christen bijvoorbeeld als de "Makkabeeër" tegenover de "kruisvaarder". Ook Auschwitz ziet Maybaum als een onontkoombare consequentie van de "christelijke overtuiging" ... "die in de nu nog levende joden tegenstanders ziet" (namelijk van het Evangelie), dus hier wordt de "Godsmoord" als aanklacht niet aangevoerd (althans niet tot de "christelijke overtuiging" uitgebreid). Dat alles is in orde, dit kan door orthodoxen en liberalen samen onderschreven worden. Als het blad dan tot de bezwaren komt, blijkt dat Maybaum toch typisch liberaal geacht wordt, ontkend wordt dat deze "*choerban*" (Auschwitz) de grootste, de onvergelijkelijke is. De gedachte dat nu zich de opdracht opdringt van de "rest die weerkeert", vooral als zich daarmee de zuiverende werking van de schifting in de overlevering van Misjna en Talmoed verbindt en als kritiek op de middeleeuwse filosofie geoefend wordt. "De middeleeuwen hebben afgedaan, geen mystiek meer, geen voortzetting van de oosteuropese jeschiva-geest", - zo wordt verwijtend geconstateerd. En "Zionisme betekent niet veel meer voor Maybaum". Al met al, voor de criticus, is hij verouderd omdat hij "zonder enige terughouding" de assimilatie bedrijft gelijk de liberale vaders. Hij vergeet (wordt gezegd) dat dit "na Auschwitz volkomen uit de tijd" is. De orthodoxie verwerpt het besproken geschrift "omdat *the face of God* hier schuilgaat achter een wazig gordijn van assimilatie, van zg.

---

⁸ In de oorspronkelijke tekst staat: *Nieuw Israëlitisch Maandblad*, maar zo'n tijdschrift is er nooit geweest.

progressiviteit, die wij zonder meer afwijzen.” Maar bij beiden is *the face* “een beeld voor dat voorwerp hunner religie met wat vaster of soepeler trekken”, het duidt geen ontmoeting met God in de geschiedenis aan.

We zijn met deze overwegingen, schijnt het, afgedreven van het enigma, het raadsel, het geheim van de Verwoesting, ver ook van de onrust die velen vervult sedert dit gebeuren van de Moord in ons midden, gepleegd op het volk van God. Toch kan juist die recensie in het *N.I.W.* ons weer met een ruk in het spoor brengen. Daar blijkt namelijk dat de orthodoxe stem “Auschwitz” niet erger dan andere uitbarstingen acht. De hele voorstelling van een opklimmende reeks van “*choerbanot*” acht men daar eenvoudig “onjuist” en men vraakt daarin “een onverantwoorde overschatting van eigen inzicht in de loop der geschiedenis”. “Dat de cesuur, die Auschwitz heet, herkenbaar zal blijven, geloven wij wel”... Maybaum heeft van het gebeurde, van het Groot Verdriet, een overdreven voorstelling. Altijd was het zo, er is geen toename van demonische elementen, het maakt niet uit, in de loop der eeuwen, wat de motieven zijn, gruwelijk-christelijk of afgrondelijk-heidens. Er is voor ons geen leesbare zin in dit alles. Ook voor Israël zelf niet, het zijn niet de barensweeën van de messiaanse tijd.

Maar in de “*Selichot*”, in het gebedenboek ingevoegde gedichten die (in tegenstelling met de *Pijüttim*⁹) klachten zijn over de *eigentijdse* martelaren, horen wij een ander geluid. Daar heet het bijvoorbeeld: “alle verbanningen nemen een einde, alleen de mijne neemt toe, alle vragen worden beantwoord, maar mijn vraag keert steeds weer naar de plaats van haar oorsprong terug” (Fritz Bär, ‘Galut’, *Schocken-Almanach* 1935/36). Het liberale jodendom is eerder aan de ernst van zulke aanvechtingen toe, omdat het jonger is, opener, weerlozer, meer wereldverbonden, meer door de tijd gegrepen. Ten slotte zijn Rosenzweig en Buber en Baeck en het gros van de geschriften die wij plegen te lezen, kroongetuigen van het liberalisme. In Maybaums boek wordt dan ook veel aandacht besteed aan de grootste gestalte van het moderne jodendom: Franz Rosenzweig († 1929).

Het oude Godsgelaat¹⁰

Het liberale, het nieuw-religieuze, het nationalistische, het atheïstische jodendom, door de orthodoxie zo fel bestreden, heeft met deze zijn bestrijder de *afkeer* van Christus gemeen: daarom lezen zij, als zij het mogen en willen, het nieuwe testament door dezelfde bril. Maar dat is werkelijk een beeld dat de werkelijkheid nauwelijks kan aanduiden van wat er gaande is in de ergernis en het wanbegrip die hier openbaar worden. Ook Maybaums *nieuw liberalisme* is daarvan een getuigenis. In de preken, die het eerste deel van het boek *The face of God after Auschwitz* vullen en die bedoeld zijn voor de “rest”, die het oude getuigenis opnieuw wil verstaan, vindt men uitspraken, thesen, kreten die elke kenner van het Nieuwe Testament moeten ontstellen, die ook de meest welwillende, eerbiedige en ontvankelijke “filosemiet” (overigens een onzinnige term) moeten bevreemden.

---

⁹ Meestal gespeld: *piyyutim*, religieuze gedichten. Het enkelvoud *piyyut* is een Hebraïsering van het Griekse *poiètès*: dichter, kunstenaar.

¹⁰ Verschenen in *In de Waagschaal* 21 (1965-1966), nr. 15, 289-290.

Laten wij eerst voorbeelden geven: *“het christelijk symbool van het kruis spreekt van tragedie; het lijden van de mens wordt gezien als een onvermijdelijk noodlot.”* – “het christelijk verhaal van de kruisiging wordt in het N.T. verteld met de *glans van een groot epos*, met de poëtische schoonheid van een klassieke, griekse tragedie” - “het kruis, als het poëtisch symbool van het menselijk lijden, verbergt de *waarheid*” – “Geest is de Geest van God, maar in het N.T. betekent geest vaak de creatieve kracht, die overwint in het wereldse domein”... “De Christelijke opvatting van de ‘knecht des Heren’ van Jes. 53 is een griekse voorloper van de westerse mens, die de vrijheid van de staat en de adel van de beschaving brengt naar de verste eilanden” – “*Prometheus aan het kruis* verkondigt niet langer de tragedie, maar de verlossing”, nu, dat is een eerste bloemlezing. Het is duidelijk dat de afkeer van Christus (niet van de rabbi Jehosjoea, van wie men zegt: “wir wollen ihn zurück” omdat hij luister bijzet aan de reeks grote gestalten die ons representeren) bij de wetsgetrouwen en de liberalen dezelfde is, *maar wat is hier gebeurd?* Geïnspireerd door de moderne denkwijzen hanteert men begrippen en symbolen die aan het concrete Nieuwe Testament *geheel* voorbijgaan. Zo scheidt men een afstand die er niet zou behoeven te zijn als men zich werkelijk aan de tekst van het Nieuwe Testament hield en bereid was die te lezen. Zo ontstaat een ijl, willekeurig, idealistisch, “*schöngeistiges*” denkpatroon, waardoor de gegevens worden vervluchtigd, ontkracht, vervreemd. De stem van het getuigenis wordt ver gehouden. Waar komt deze trend vandaan? Ik dacht 1) *uit de eigen vergeestelijking van de Thora*, die in het nabijbelse tijdvak reeds vroeg was ingetreden (vergeestelijking van tempel, offer, verzoening, sublimering van het nationale, herleiding van de geboden tot een hoofdsom), 2) *uit de impulsen* van Mozes Mendelsohn, door het *Reformjudentum* opgevangen en doorgegeven zelfs tot in de contreien van neo-orthodoxie van bijvoorbeeld Samson Rafael Hirsch, 3) *uit het voorbeeld* van het liberale *christendom*, dat voor dezelfde ergernis aan Christus stond en het “wezen van het christendom” in strijd met het Nieuwe Testament reduceerde tot enkele algemeen aanvaardbare religieuze noties. Zo lijkt het op het vlak van de cultuurgeschiedenis een onschuldig, gemoedelijk fenomeen. De vraag is wat men ermee *doet*, ze is beslissend en openbaart tegelijk welk belang men erbij heeft. Bij Maybaum is dat heel duidelijk: *het gaat om de afbraak van de rabbijnistische heerschappij* over leven, denken en geweten. Het gaat echter veel meer om een frontaanval op het “christendom” uit een positie die men met de orthodoxie ten naaste bij gemeen heeft, het gaat om – en daarmee komen we weer tot de titel en het thema van het boek: “the *face of God after Auschwitz*”. Maybaum wil het “christendom” als zodanig (dáárom kant hij zich ook tegen het Nieuwe Testament *zelf*, zij het in een onmogelijke karikatuur) in staat van beschuldiging stellen. Het is een soort Eichmann-proces tegen de kerk. Dit verloopt in een verhandeling, waarvan de vooronderstelling is dat niet zozeer de mensen die christenen heten, maar de christelijke *leer* die zij menen aan te hangen de schuld heeft aan het fascisme, aan het nationaalsocialisme, aan de waanzin van de rassenleer, aan de misdaad van Auschwitz. Door dit rechtsgeding zal, meent Maybaum, een reiniging van het christelijk gevoel plaatsvinden, omdat het *Godsgelaat* van fatum en wreedheid wordt vervangen door een nieuw (dat is: een zeer oud *archetype*) namelijk het Godsgelaat zoals het door de joden van oudsher gezien werd: “genadig en barmhartig, groot van weldadigheid en trouw” (vgl. Ex. 34: 6). Daarvan weet namelijk de christelijke verkondiging niets. Welverstaan: de zaak is niet dat deze niet tot allen is doorgedrongen, in hart en handen, nee, *de leer zelf verkondigt*

een vreemde, valse God. Na de reiniging zullen de christenen joden worden, proselieten van de gerechtigheid of proselieten van de poort.¹¹ *“The face of God”* is zeer eenvoudig het joodse zicht op, de joodse opvatting van God. Het Oude Testament weet blijkbaar niets van het oordeel en het Evangelie weet niets van de liefde.

In welke *warwinkel van tegenstrijdigheden* zijn we toch terechtgekomen! Maar wat deze sámenbindt, het positieve ervan, de bestemde functie die het heeft, is het jodendom uit te roepen tot de éne *wereldgodsdienst*. We moeten niet denken dat zulke redeneringen en zulke verwachtingen iets exorbitants voorstellen, nog minder iets boosaardigs (al zullen er genoeg moderne mensen zijn die het daarvoor houden). Nee, het is een zakelijke *zelfbevestiging* van een dominerend zelfbewustzijn (gegrond in de uitverkiezing), dat onvermijdelijk is wil Israël = het jodendom zijn roeping onder de volken vervullen. Het zit diep in de joodse ziel, zo diep dat het soms met een roerende naïviteit tevoorschijn schiet, bijvoorbeeld als Hermann Cohen, uitzijnde naar de messiaanse tijd, een stellig voorteken daarvan zag in de groei van de liberale theologie. U houdt het misschien voor een *Witz*, maar het werd in alle ernst en met religieuze bewogenheid gezegd. Een ander voorbeeld is dat van die joodse knaap die Rosenzweig (tijdens zijn verblijf te velde) aan het praten brengt en een weinig uithoort. R. vraagt wat hij zich voorstelt bij de komst van de Messias en prompt komt het antwoord: “dann alle Menschen werden Juden”. Het is voor R. een bewijs te meer van de “vollkommene Unschlafmützigkeit” van het oost-jodendom.

Hoe ver vanuit deze zelfbevestiging de verblindings kan gaan bij een liberale jood van goede wil en cultuur – daarvan nog één voorbeeld (p. 208): “I must repeat here, what has already been said in a preceding chapter, *that God the creator is absent from the New Testament*. By viewing God as the Creator of the world, according to the first words of the Hebrew Bible, we grasp the objectivity which removes the doubt, which always crops up where man is a solitary Atlas, carrying the world. Both love and moral conscience are *facts* in this world like the eternal firmament. – *Theomorphic* man, knowing the difference between good and evil, and exalted by love in a reality, with which we are acquainted as we are acquainted with the *fact* that water is wet and fire is hot. – *Theomorphic* man with whom we live as our own close neighbour and whom we also watch in our own deeds and emotions *points to the Creator*. – By introducing the *concept* of creation we overcome the predicament of humanist subjectivity and make the step towards a religious philosophy. – Having made this step we can say: in the creation which is “very good” both love and moral conscience *are rooted*. They therefore transcend human experience and are not merely subjective”. Dit is (afgezien van redelijke houdbaarheid) zeker niet in overeenstemming met het Nieuwe Testament, maar staat zo mogelijk nog verder van het Oude Testament, en kan het eigenlijk nog authentiek joods denken heten? En dáármee wil men een nieuw godsgelaat oproepen! Het spijt ons te moeten zeggen dat het oud-modern is, het gaat tegen onze liefde en respect voor Israël als gemeente van God in, maar we moeten het zeggen: *vóór de Ramp* waren de stemmen echter, aangevochtener, dieper, beter in staat het Joodse erfgoed in te dragen in het algemeen bewustzijn van de ontvankelijke christenmensen die geleerd hadden (reeds in hun ouderhuis) Israël lief te hebben “om der vaderen wil”. Wij hebben (om enkele liberalen

---

¹¹ Proselieten (in de Statenvertaling ‘Jodengenoten’) waren er in twee varianten: proselieten van de gerechtigheid omarmden het joodse geloof inclusief alle voorschriften en rituelen, proselieten van de poort voelden zich aangetrokken tot de God van Israël en namen alleen afstand van hun oorspronkelijke religie.

te noemen) Baeck, Buber, Rosenzweig vereerd en veel van hen geleerd. De laatste is, blijkens het boek van Maybaum, ook voor hem een kroongetuige gebleven. Wij zullen zien wat dat betekent voor zijn onderricht, ons nu gegeven, aangaande het nieuwe godsgelaat.